

"СУБАШИД"-ЫН ТАЙЛБАРЫН ЧОЙЖАМЦЫН ОРЧУУЛГА

О. Дэмчигмаа⁸⁹

Abstract: *As far as we know, four works explained the meaning of the crucial poem of the Subhashita by stories in Tibetan and two in Mongolian. Here, we compared the two different scriptures of Tibetan commentaries' translation by Chojiamts and tried to clarify not only the similarities and differences in the content, structure, and peculiarities of the original recording but also aimed to make predictions about the sources, in which period was the source, translators and initiator related, by looking for other sources based on the relevant information.*

For text A, the complete poem was translated with its devotional section and explained briefly, except for 50 stories, and the translator added the devotional and ending poems, written alliterated. Text B consists of 50 stanzas, their explanation stories, and epilogue, without the devotional poem.

It is likely that the translator of text B is Chojiamts, great-grandson of Altan khaan and participated in the translation of the Ganjuur, initiator is Mergen Daichin Taij, who also participated in the translation of the Ganjuur.

Түлхүүр үг: *субашидын тайлбар, Чойжамцын орчуулга, тайлбарын орчуулга, сургаалын зохиол, орчуулгын эх*

Удиртгал

Товч нэрээр "Субашид" хэмээх 457 бадаг бүхий сургаалын шүлгийг одоогоос 800 гаруй жилийн тэртээ XIII зууны эхний хагаст Төвөдийн Сажа бандида Гунгаажалцан зохиожээ. Зохиосон цаг хугацаагаа төгсгөлийн үгэндээ тодорхой тэмдэглээгүй боловч "...Цогт Сажа-гийн хийдэд найруулав" хэмээн тэмдэглэсэнд үндэслэн 1244 оноос өмнө зохиосныг мэдэж болох юм. Учир юун хэмээвээс, тэр бээр Годан ноёны заллагаар монгол

⁸⁹ МУИС, ШУС, Монгол хэл хэл шинжлэлийн тэнхим, дэд профессор

нутагт морилж, 1244 оноос хойш Сажа хийддээ буцалгүй насан эцэслэтлээ монгол газар сууж байсан билээ.

"Субашид"-ын үндсэн эх шүлгийг үе үеийн монгол мэргэд эх хэл аялгуунаа орчуулан олны хүртээл болгосоор ирсэн. Тухайлбал, XIY зууны үеийн тарнич тойн Сономгара-гийн орчуулга одоо мэдэгдэж буйгаар хамгийн эртнийхэд тооцогдож буй. Түүний дараа ХҮI зууны үед Ойрадын Зая бандида Намхайжамц тод үсгээр, ХҮII-ХҮIII зууны үед Сөнөд хошууны хэлмэрч эрдэмтэн Данзанчойдор, ХҮIII зууны үед Урад хошууны Мэргэн гэгээн хэмээн алдаршсан Лувсандамбийжалцан, Цахар гэвш Лувсанчүлтэм нар орчуулснаас гадна, XIX зууны үед Буриадын эрдэмтэн Дана-гийн гэгээн буюу Төгөлдөрийн Галсанжинба Мэргэн гэгээний орчуулгыг хянан найруулсан (1889) бөгөөд мөн XIX зууны сүүлээр Буриадын эрдэмтэн Номтын Ринчэн буюу Сумадираднаа мөн хоёр удаа орчуулжээ.

"Субашид"-ад тайлбар зохиосон талаар: Аливаа зохиолын далд ёгт утга, хэцүү бэрх оньсыг тайлбарласан зохиол туурвих явдал эртний уламжлалтай бөгөөд "Субашид"-ад мөн үндсэн эх шүлгийн утга санааг хялбар дөхөм ойлгомжтой болгох үүднээс элдэв үлгэрээр жишээлэн чимж тайлбарласан зохиолууд төвөд, монгол хэлээр хэд хэд бий.

1. Төвөд тайлбарууд:

1. "Субашид"-ын анхны судалгаа гэж хэлж болох тайлбар Сажа бандидыг сэрүүн ахуй үед гарч байсан мэдээ байдаг. Анхны тайлбарыг Ринчэнбал хэмээгч хүн XIII зууны үед төвөд хэлээр зохиожээ. Сайн номлол эрдэнийн сангийн тайлбар нэртэй (1977:354). (Legs par bshad pa rin po che'i gter gyi 'grel pa)
2. Төвөд хэлээр бичсэн нэг тайлбар Лхас болон Монголын Их хүрээнд 19 дүгээр зууны үед модон бараар хэвлэгджээ. Түүний төгсгөлд Мардон Чойжал зассан тухай өгүүлсэн бөгөөд Сажа бандида Гунгаажалцаны дотны шавь тэрбээр Ринчэнбалын тайлбарыг найруулан засаж Сажа бандидыг сэрүүн ахуйд нь үзүүлж байсан хэмээн тэмдэглэсэн байна. Энэ нь *Сайтар номлосон эрдэнийн сан нэрт шастирын гол судар ба үлгэр тайлбар сэлт*⁹⁰ (legs par bshad pa rin po che'ш gter zhes bya ba'i bstan bcos 'grel pa dang bcas pa) нэртэй хоёр дахь төвөд тайлбар болно.

Дээрх мэдээнд үндэслэвэл 1251 оноос өмнө "Субашид"-ын хоёр ч тайлбар зохиогджээ гэж үзэж болно.

3-4. Эдгээрээс гадна мөн хоёр зүйлийн төвөд тайлбарыг олж үзсэн тухайгаа академич Ц.Дамдинсүрэн "...Цүлтэмбалын зохиосон нэг бичмэл тайлбар Улаанбаатарын Гандан хийдийн номын санд байна. Нөгөө нь Пагва ламын зохиолгосон бололтой "Цэцгийн эрх" гэдэг төвөд ном болно" (1990:18) гэж тэмдэглэжээ.

5. Төвөдийн тойн Содном бээр Ринчэнбалын тайлбарт үндэслэн "*Сайн номлолт эрдэнийн сан хэмээх шастирын тайлбар хэрэгтэй хүссэн бүхэн гарахуй*" нэртэй,

⁹⁰ Legs par bshad pa rin po'i gter gyi 'grel pa bzhugs so. 46 хуудас. Хувийн цуглуулгад буй.

дэлгэрэнгүй тайлбарыг зохиожээ. Төгсгөлийн үгэндээ "...Замбутивийн огоот мэргэдийн оройн чимэг цаст Төвдийн шажны эзэн Сажжа бандида Гунгаажалцан сайн цогт бээр зохиосон Сайтар номлол Эрдэнийн сан хэмээх их шастирын тийн номлол Хэрэгтэй хүссэн бүхэн гарахуй хэмээх үүнийг тэрхүү богдын номыг дагаж, сүжгийг олсон Содном нэрт бээр тойн Ринчэнбал хэмээгчийн үлгэрлэж, бүдүүн тоймыг сайтар ялган үйлдсэнийг уг суурь болгож, бас бус зарим тайлбараас үлгэр цадиг нэмж гүйцээгээд Цогт төгөлдөр Норовчойнэл хийдэд гал морин жилийн хоёрдугаар сарын шинийн найманд сайтар бүтээж үйлдэв" (1995а) гэж бичсэн байна.

2. Монгол тайлбарууд:

Монголын эрдэмтэн лам нар "Субашид"-д тайлбар зохиол бичсэнийг дурдвал Цахар гэвш Лувсанчүлтэм, Буриадын Лувсанринчэн нар төвөд тайлбаруудыг нэмэн дэлгэрүүлж, эх хэлээрээ зохион бараар хэвлүүлжээ. "Сайн номлолт Эрдэнийн сан "Субашид"-ын тайлбар чандманийн түлхүүр" гэдэг тайлбарыг Цахар гэвш 1778-1779 оны үед зохиосон ажээ. Нөгөө нь Буриадын Номтын Ринчэн (1820-1907)-ий бичсэн "Сайн номлолт Эрдэнийн сан "Субашид"-ын тайлбар сангийн үүдийг нээгч Чандманийн түлхүүр" болно.

3. Тайлбаруудын орчуулгын талаар:

Ринчэнбалын тайлбарыг Ойрадын зая бандида Намхайжамцын шавь Тарсан ХҮП зууны үед орчуулсан нь тод үсгээр байдаг (1977:354) бөгөөд бас нэг монгол орчуулгыг ХҮП зууны орчим Тайгун Таюн шикү гүүш хийжээ.(1961:2; 1995b:90)

Мардон Чойжалын тайлбарыг ХҮП зууны орчим Мэргэн Дайчины дуртгасан ёсоор Чойжамц орчуулжээ. Энэ орчуулга Чойжилсүрэн багшид бий. Бас нэг хувь Дамдинсүрэнд бий. Ленинградын их сургуулийн дорно дахины факультетын номын санд бас нэг дутуу хувь бий (1977:354).

Мөн сүүлийн хуудас нь навтарч урагдсан тул орчуулагчийн нэр тодорхойгүй нэгэн сонирхолтой гар бичмэл орчуулга буй бөгөөд хэлний онцлогийг ажиглахад нэлээд эрт үед хамаарна.

Ингээд үзвэл эдүгээ миний мэдэж буйгаар дөрвөн монгол орчуулга, хоёр монгол тайлбар лавтай байна. "Субашид"-ын тайлбар болон орчуулгууд нь тухай тухайн цаг үеийнхээ нийгэм соёл, хэлний онцлогийг тусгасан, судалгааны ач холбогдол бүхий хэрэглэгдэхүүн болно. Энэхүү өгүүлэлд Чойжамцын орчуулгын талаар өгүүлэх юм.

4. Чойжамцын орчуулгын эхүүд:

Чойжамцын орчуулгын гурван эх буй мэдээ бий. Энд хоёр бүрэн эхийн тухай бичье.

A. Сайтар номлосон эрдэнийн сан нэрт шастир нугууд гол судар ба үлгэр тайлбар сэлт оршвой. Sayitur nomlaysan erdeni-yin sang neretü sastar-nuγud γoul sudur ba üliger tayilbur selte orosibai. ligs so.

Хулсан үзгийн эх.

Цаасны хэмжээ: 44x8 см

Цаасны төрөл: муутуу

Мөрийн тоо: 31

Хуудасны тоо: 135

Бичлэгийн хэлбэр: Хар бэхээр тод гаргацтай бичсэн.

Б. "Сайтар номлосон эрдэнийн сан нэрт шастирын тайлбар хэмээгдэх нэрт судар ориовой. *Sayitur nomlaysan erdini-yin sang neretü šastir-un tayilburi kemegdekü neretü sudur orosibai.*

Хулсан үзгийн эх.

Цаасны хэмжээ: 21x7 см

Цаасны төрөл: зузаан шаргал , орос

Мөрийн тоо: 21

Хуудасны тоо: 91

Бичлэгийн хэлбэр: Үсгийн хэв жигд, хар бэхээр тод гаргацтай бичжээ.

5. Агуулга:

Уг хоёр эхэд нийт 50 бадаг шүлгийг үлгэрээр тайлбарласан бөгөөд тулган харгуулахад цөөвтөр үг үсгийн зөрөө байгааг эс тооцвол адил байна. Харин А эхийн хувьд 50 үлгэрээс гадна, зава шүлгийг мөргөлийн хэсэгтэй нь бүгдийг орчуулж, товч тайлбарласны сацуу орчуулагч мөргөлийн болон төгсгөлийн толгой холбон бичсэн шүлэг нэмжээ. Б эх уг 50 бадаг шүлэг болон түүний тайлбар үлгэр, төгсгөлийн үгээс бүрдэнэ.

6. А эхийн мөргөлийн шүлэг:

Галиг	Шинэ үсгийн хөрвүүлэг
1b. 1. getülgegči blam-a 2. yeke nigülesügči-yin 3. ölmei-dür oroï 4. ber mörgümüi. alimad 5. sačural-nuyud-ača 6. getülen eldeb jüyil 7. -ün uçiral-un mön 8. činar qotula-yi o- 9. ruyluyçi alimad 10. yurban yirtinčü-yin 11. jula tengsel ügei 12. čidaγči erketü tere 13. ba man-u alayčilal ügei 14. sadun γayiqamsiytu 15. ayiladqu ennerkü-yin a- 16. γuu nidü-ber amitan-i 17. sayitur ayiladuyad	Гэтэлгэгч лам их нигүүлсэгчийн өлмийд оройгоор мөргөмүй. ❖ Алимад сацрал нугуудаас гэтлэн элдэв зүйлийн учралын мөн чанар хотлыг оруулагч ❖ Алимад гурван ертөнцийн зул тэнсэлгүй чадагч эрхэт тэр ба манай ❖ Алагчлалгүй садан гайхамшигт айлдах энэрэхийн агуу нүдээр амьтныг сайтар айлдаад ❖ Аливаа гурван цагийн ялгуусныг үүсгэн зохиогч ламын чуулганаа насад би бээр залбирмуй. ❖ Гэмгүй мэдэгдэхүүний эрдэнээс бүтээд

<p>18. aliba yurban çay-un 19. ilayyusan-i egüsken 20. jokiyayçi blam-a-yin 21. çiyulyan-a nasuda bi ber 22. jalbiramui. gem gei 23. medegdekün-ü erdeni-eçe 24. bütüged gedergü eser-</p> <p>2a.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. gülügçi adqay 2. _tan-u kei ülü ködel 3. -ün keterkei gkir ügei 4. üyiles-ün usun-u 5. sang bügüde-yi bariyçi 6. kemjiyesi ügei sümbür 7. ayula metü bayşi sa- 8. dun tegün-e ber mör- 9. gümü. udqas-i ayiladuy- 10. çi tere mör-iyer qo- 11. tala-yi belgedügçi bayas- 12. qulang-iyar egün-i sitü- 13. besü aqui yeke bayasqu- 14. lang ber masi ketürkei 15. bayasayçi sang tengsel 16. ügei ilayyusan-u çimeg 17. -yi üjügülügçi duvaza 18. ber çoytay-a sayitur çi- 19. megsen tegüs çoytu çay- 20. lasi ügei kedün törül- 21. kiten-e masi gkir ügei 22. çoytu sayin singjilel 23. -iyer sayitur belgeden sayi- 24. tur bütügegsen sayin-u 25. sayin jarliy-i öcüken 26. qolbun nomlasuyai. <p>2b.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. egün-dür ene yeke boyda ber 2. yoyti kiged qolbun 3. nayirayulqui ba silüg-ün 4. çimeg kiged ners-i ilete 5. ögüleküü terigüten sas- 6. -tar-i merged oroqu 7. -yin egüde kiged qolbun 8. nayirayulqu-yin sastar 9. eldeb çeçeg-ün baylay-a 10. kiged ile ögülegçi 11. neretü sastar ügen-ü 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Гэдрэг эсэргүүлэгч атгагтны хий үл хөдлөн хэтэрхий ❖ Хиргүй үйлсийн усны сан бүгдийг баригч ❖ Хэмжээлшгүй Сүмбэр уул мэт багш садан түүнээ бээр мөргөмү. <ul style="list-style-type: none"> ➤ Утгасыг айлдагч тэр мөрөөр хотлыг бэлгэдэгч баясгалангаар үүнийг шүтвээс ахуй их баясгалан бээр маш хэтэрхий баясагч сан тэнсэлгүй ялгуусны чимгийг үзүүлэгч дуваз бээр цогтойяа сайтар чимсэн төгс цогт цаглашгүй хэдэн төрөлхтнөө маш хиргүй цогт сайн шинжлэлээр сайтар бэлгэдэн сайтар бүтээсэн сайны сайн зарлигийг өчүүхэн холбон номлосугай. ➤ Үүнд энэ их богд бээр ёгт хийгээд холбон найруулах ба шүлгийн чимэг хийгээд нэрсийг илт өгүүлэхүй тэргүүтэн шастирыг мэргэд орохын үүд хийгээд холбон найруулахын шастир элдэв цэцгийн баглаа хийгээд ил өгүүлэгч нэрт шастир үгийн сан тэргүүтэн мэргэдэд хэрэгт шастирыг олон зохиосноос энэ учраа ёгт шастирт чухал хэрэгт утгын чимэг хийгээд үлгэр номын утгад нийцдэхийн тийн ялгалын зүгийг нэгэн хэдий үлгэрлэн үзүүлсүгэй хэмээн таалсан хийгээд ертөнцийн үйл ба үйл бусын хувийг сайтар ялгахуйд мэргэшихийг хүсэгчид ёсны шастирт түшиж дээд номыг номлохуйяа таалсан хийгээд энэтхэгийн өмнө зүг дэх олонхиноо мэргэд лүгээ мэргэн учрах ба мэргэд лүгээ хаан учирваас урьд эс болсон шүлэглэсэн үг ба утга дээд чимгээр найруулсан билиг үгсийн шүлэг буй бөгөөс дээд мэргэд баясмуй за. Эд ба идээний
--	--

<p>12. sang terigüten merged 13. -dür kereg-tü sastar-i 14. olan jokiyaysan-ača 15. ene učir-a yoyti sas- 16. -tar-dur čiqula keregtü 17. udq-a-yin čimeg kiged 18. üliġer nom-un udq-a- 19. -dur neyičedküi-yin teyin 20. ilyal-un jüg-i nigen kedüi 21. üliġerlen üjügülüsü- 22. -gei kemen taġalaısan 23. kiged yirtinčü-yin üyi- 24. le ba üyile busu-yin 25. qubi-yi sayitur ilyaqui 26. -dur mergesiküi-yi küsig-</p> <p>3a.</p> <p>1. -čid yosun-u sastar 2. -dur tusiju [tüsijü] degedü nom- 3. -i nomla_quy-a taġalaısan 4. kiged enedkeg-ün emüne 5. jüg deki olang_kin-a 6. merged-lüġe mergen uči- 7. -raqu /ba merged-lüġe qaıan uçarabasu/ urida ese boluy- 8. -san silüġligsen üġe 9. ba udq-a degedü čimeg- 10. -iyer nayıraıyulusan 11. bilig üġes-ün silüġ bui 12. bögesü degedü merged 13. bayasmui y-a. ed ba idegen- 14. -ü bilig-ün tedüyikin-e bayas- 15. suıçı qatuytai qo- 16. -tala čin kiged balıad 17. dakin kümün-ü yosun mön 18. -ü tula merged-ün ilıaburi 19. _tu nom busu bolai. 20. teyimü-yin tula časutan- 21. -u ene oron-dur ču 22. merged-nuyud-ta ene 23. metü silüġligsen üġes- 24. -ün bilig bui bögesü ü- 25. jeskülen bolai kemen taıa- 26. -laju ene sastar jokiyabai.</p> <p>3b.</p> <p>1. egün-dür ġurban jüyil 2. udq-a bui-ača eng</p>	<p>билгийн төдийхнөө баясагч хатагтай ба хотол чин хийгээд балгад дахин хүмүүний ёсон мөний тул мэргэдийн ялгаварт ном бус болой. Тиймийн тул цастны энэ оронд ч мэргэд нүүгүүдэдэд энэ мэт шүлэглэсэн үгсийн билиг буй бөгөөс үзэсгэлэн болой хэмээн таалж энэ шастир зохиовой.</p> <p>Үүнд: гурван зүйл утга буйгаас эн тэргүүтэн нэрийг өгүүлэхүй хийгээд тахилыг өгүүлэхүй нь: Намо Буддая Намо Дармая Намо Сангхаяа</p>
--	---

3. terigüten nere-i ögüleküi	
4. kiged takil-i ögüleküi	
5. inü.	
6. namo buddhay-a	
7. namo dharmay-a	
8. namo sangghay-a.	

7. Үлгэрүүдийн тухайд:

Хоёр эхэд буй “аянч мэлхий”-н үлгэр Мардон Чойжалын төвөд эхэд үгүй. Ринченбал, Цүлтимбал нарын төвөд тайлбарт мөн үгүй. Содном тойны төвөд тайлбарт бий.

Чойжамцын энэ орчуулгад “... нэгэн хүн учирч энэ хоёр хэрээ **навтас** дамнаж явнам хэмээвээс мэлхий сонсож уурлаад би алтан яст мэлхий бөгөөтөл харин намайг навтас хэмээх дуун гарснаар зуусан модоо алдаж хөсөр унав” гэжээ. Энд навтас гэж монгол ахуйжуулсан нь харагдана.

171 дүгээр бадгийн хэрээ нууж тавьсан гэдгийг хэрээ бээр олсон махаа үүлээр тэмдэглэж газарт булах хийгээд хэмээн учир шалтгааны холбоог тайлбарлан орчуулсан байна.

8. Орчуулгын хэв маяг:

Хоёр эх дэх 50 бадаг шүлгийн орчуулга хоорондоо тохирч буй. “А” эх буюу бүрэн зава шүлэг багтсан эхийн орчуулгыг “Субашид”-ын үндсэн шүлгийн бусад орчуулгатай харьцуулж үзэхэд бие даасан тусгай орчуулга болох нь тодорхой байна. Орчуулгыг бүхэлд нь ажиглаваас, ерөнхийдөө Сономгара, Зая бандида нарын үгчилсэн орчуулгын хэв маягтай төстэй бөгөөд төвөд эхийг ягштал баримталсан шинжтэй. Энэхүү орчуулгыг бие даасан орчуулга гэж үзвэл Субашидын зава шүлгийн орчуулга мөн нэгээр нэмэгдэх юм.

9. Төгсгөлийн үг:

Орчуулгын төгсгөлд Сажа Бандида Гунгаажалцаны төгсгөлийн үг дээр орчуулагч Чойжамц толгой холбон шүлэглэж бичсэн байх бөгөөд түүндээ орчуулагч, дуртгагчийн нэрийг өгүүлжээ. А эх дэх *Эгүүрд (үүрд) удаж түдэлгүй Эрхэт* хэмээх дөрвөн үг Б эхэд үгүйг эс тооцвол хоёр эхийн төгсгөлийн үг үндсэндээ адил юм. А эхийн эрдмийн далай хэмээхийг Б эхэд хотлын далай гэсэн буй. Энэхүү төгсгөлийн үгэнд Субашидын үндсэн эх шүлгийг голлон, бусад тайлбаруудаас нэмж орчуулсан тухай дурджээ. Чингэхлээр, орчуулагч бэлэн төвөд тайлбар дээр өөр бусад тайлбаруудаас нэмэн найруулж орчуулсан бололтой байна.

А эх	Б эх
1346. 1. jokiyaysan-i tegüsbe. egüni cü saskyay-a	906. 1. egüni cü 2. bañcin-u jokiyaysan-u ijayur-un γoul

<ol style="list-style-type: none"> 2. pañčin-u jokiyaysan ijayur-un γoul 3. sudur-iyar erkilejü tayilburi terigüten-eče 4. čimegleng nemesün mongγulčilan 5. orčiyulbai. 6. erdem_ <i>dü</i> merged ber jasan 7. soyurq-a. <i>erelkin</i> merged ber 8. endegürejü buruγu bolγuqu 9. boluyujai.ergičegül_ün 10. sayitur sinjilebesü sayin 11. bölüge. erkin oyutu mergen 12. dayičin ber ene sastar-i 13. orčiyul kemegsen-iyer, <i>erdem</i> 14. <i>-ün</i> dalai yeke nomun küriyen 15. -dür, egel doradu čos 16. rgyamtsho neretü <i>dgečül</i> ber 17. erke ügei orčiyuluγsan 18. -iyar eke boluγsan qamuγ 19. amitan бүгүдегер, <i>egüride</i> 20. <i>udalju tüdel ügei</i> 21. <i>erketü</i> burqan-u qutuγ-i 22. olqu boltuγai 23. mangha lam. bivangdu. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. sudur-iyar erkilejü tayilburi terigüten 4. -eče čimeglen nemejü mongγulčilan orčiyulbai 5. erdem-<i>ten</i> merged ber jasan soyurq-a. 6. <i>erelkeg</i> merged ber endegürejü buruγu 7. bolγuqu boluyujai. ergičigül-ün sayitur 8. sinjilebesü sayin bölüge. erkin 9. oyutu mergen dayičing ber ene 10. sastar-i orčiyul kemegsen-iyer <p>91a.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>qotala-yin</i> dalai yeke 2. nom-un küriyen-tür egel 3. dooradu čos rgyamtsho 4. neretü <i>dgetshul</i> ber erke 5. ügei orčiyuluγsan buyan- 6. -iyar eke boluγsan amitan бүгүдегер 7. burqan-u qutuγ-i 8. olqu boltuγai.
<p><i>Үүнийг ч Сажа</i> банчин зохиосон язгуурын гол судраар эрхэлж тайлбар тэргүүтнээс чимэглэн нэмж, монголчлон орчуулав. Эрдэмт мэргэд бээр засан соёрх. Эрэлхэн мэргэд бээр Эндүүрч буруу болгох болуузай. Эргэцүүлэн сайтар шинжилбээс сайн бүлгээ. Эрхин оюут мэргэн дайчин бээр Энэ шастирыг орчуул хэмээснээр <i>Эрдмийн</i> далай их номын хүрээнд Эгэл доорд Чойжамц нэрт гэцэл бээр Эрхгүй орчуулсан буянаар Эх болсон хамаг амьтан бүгдээр <i>Эгүүрд (үүрд) удаж түдэлгүй</i> <i>Эрхэт</i> бурхны хутгийг олох болтугай. Мангаалам. Бхаванду.</p>	<p>Үүнийг ч Сажа банчины зохиосны язгуурын гол судраар эрхэлж тайлбар тэргүүтнээс чимэглэн нэмж, монголчлон орчуулав. Эрдэмтэн мэргэд бээр засан соёрх. Эрэлхэг мэргэд бээр Эндүүрч буруу болгох болуузай. Эргэцүүлэн сайтар шинжилбээс сайн бүлгээ. Эрхин оюут мэргэн дайчин бээр Энэ шастирыг орчуул хэмээснээр <i>Хотлын</i> далай их номын хүрээнд Эгэл доорд Чойжамц нэрт гэцэл бээр Эрхгүй орчуулсан буянаар Эх болсон хамаг амьтан бүгдээр бурхны хутгийг олох болтугай. Мангаалам. Бхаванду.</p>

10. Орчуулагчийн тухай:

Төгсгөлийн үгэнд орчуулагчийн тухайд нэрээс өөр зүйлийг дурдсангүй. Олж үзсэн ном, судрын хүрээнд үзвэл монголын орчуулагч, бичгийн мэргэдийн дунд Чойжамц нэртэй хоёр хүн тохиолдож байна.

1. Алтан хааны жич хүү Чойжамц.

”Манжушрийн нэрийг үнэнээр өгүүлэхүй” гэдэг номыг алтан хааны жич хүү тойн Чойжамц монголоор орчуулж санскрит, төвөд, хятад, монгол дөрвөн хэлээр хавсарган 1591 онд модон бараар хэвлэж гаргасан байна. Энэ ном Монгол улсын номын санд бий.(1977:383) ХИҮ зууны үеэс “Ганжуур”-ын дотор орсон номуудыг монгол хэлээр орчуулсаар ирсэн бөгөөд Цахарын Лигдэн хааны зарлигаар 1629 онд “Ганжуур”-ыг бүхлээр нь монгол хэлэнд орчуулан дуусгасан байна. “Ганжуурыг монголчлон орчуулсан далаад хүний нэрсийг тоочсоны дотор Чойжамц гэлэний нэр буй (2017:24) бөгөөд Манжушри нама сангиди хэмээх судар зэрэг олон ном орчуулсан (1977:84) Алтан хааны жич хүү бичгийн мэргэн тойн Чойжамц бол ХҮI зууны төгсгөл ХҮII зууны эхэн үед амьдарч байсныг мэдэж болох юм.

2. Дарма гүүш

Чойжамц (Дарма гүүш) нь монголын түүхийн шилдэг сурвалж бичгүүдийн нэг “Алтан хүрдэн мянган хигээст” хэмээх сурвалжийг зохиосон болно. “Дарма гүүш бол Зуу-Үдийн чуулганы жарууд баруун хошууны хүн юм. “Үлэмж билигт эрдэнэ гүүш Чойжамц” хэмээн олонд алдаршсан бөгөөд тэнгэрийг тэтгэсний дөтгөөр он [1739]-д эл түүхийн тулгар бичгийг зохиожээ. 1741-1749 онд “Данжуур”-ын монгол орчуулгыг хянах ажилд оролцсон байна. Тэр бээр “Гангын урсгал”-ыг зохиосон Гомбожав гүнтэй ойр дотно харьцаатай байсан бололтой. Түүнчлэн, “Рашааны зүрхэн найман гишүүт нууц увдисын хураангуй цаг бусын үхлийн цалмыг огтлогч илдэн” хэмээхээс “Өвчний шалтгаан тэргүүтнийг үзүүлсэн судар”, “Онол наминчлахуйн тайлбар-гэмийн харанхуйг арилгагч наран зул” зэрэг анагаах ухаан хийгээд уншлагын тайлбар судрыг төвөд хэлнээс монголчилсон нь нэгэнт тодорхой байна (2006a:3-4). Мөн Данжуурын 226 ботийг орчуулсан эрдэмтдийн нэрсийн дотор “Жарууд гүүш аяга-ха тэхимлиг 66-р боть орчуулав” (2017:66) хэмээсний зэрэгцээ "Мэргэд гарахын орон"-ы төгсгөлд *Жаруд ширээт үлэмж билигт эрдэнэ гүүш Чойжамц* (1988:1426) гэж дурдсан нь уг толийг найруулахад оролцсоныг гэрчилнэ. Дарма гүүш ХҮIII зууны дунд үеийн алдартай орчуулагч, бичгийн эрдэмтэн байжээ. Эдгээр мэдээнээс үзвэл тэрбээр 17 дугаар зууны сүүл үеэс 18 дугаар зууны дунд үе хүртэл амьдарч байжээ.

Энэхүү тайлбарыг орчуулагчийн тухайд толгой холбон шүлэглэж бичсэн төгсгөлийн үгийн найруулга, ур маяг Дарма гүүшийнхтэй ойр төстэй байдал буй (2006b:4)

гэж зарим судлаач тэмдэглэсэн зүйл бий. Гэвч үүнийг бат нут баримт гэхэд эргэлзээтэй юм.

Дээрх хоёр Чойжамц бол хоёулаа дуун хөрвүүлэгч бөгөөд Ганжуур, Данжуурыг орчуулах, бэлтгэх ажилд хувь нэмрээ оруулсан бичгийн мэргэд болох нь тодорхой байна. Иймээс орчуулагчийг тодруулахын тулд цаашид түүхийн сурвалж судраас мөшгөж нарийн судлах шаардлагатай. Дарма, Номун далай зэрэг нэрсийг холбогдуулан нягталж үзвээс зохих юм.

11. Дуртгагчийн тухай:

"*Эрхин оюут Мэргэн дайчин бээр энэ шастирьг орчуул хэмээснээр*" гэж дуртгагч хэн болохыг тэмдэглэжээ. Чухам Мэргэн дайчин хэмээх нэртэй, мэргэн дайчин хэмээх цолтой хүний алин болох нь тодорхой бус боловч оноосон нэр болов уу хэмээн санана.

Эрхин оюут гэснээс үзэхэд бичиг номын хүн байх магадлалтай. Тиймээс бичгийн хүмүүсээс мөшгөвөл:

1. Ганжуур, Данжуурыг монгол хэлнээ орчуулах үйлсэд хувь нэмрээ оруулсан дуун хөрвүүлэгчдийн нэрсийн дотор "*Билигийн чанад хязгаарт хүрсэн зуун мянган тоот*" хэмээх зохиолын төгсгөлийн шүлэг ХҮШ зууны үеийн алдарт орчуулагч *Гүүш цорж*⁹¹, түүний дараах үеийн нэрт дуун хөрвүүлэгч *Мэргэн дайчин тайж хийгээд хэлмэрч Дорждаг нар төвөд эхтэй нь нийцүүлэн ахиж шүүдэглэн ариутган шүүж уг номын төгсгөлийн үгийг нэмэн баяжуулж бичсэн тул энэ нь 164 мөр бүхий асар өргөн дэлгэр агуулга бүхий том шүлэг болсон байна* (Цэрэнсодном 2017:37) хэмээснээс үзвэл "Билигийн чанад хязгаарт хүрсэн зуун мянган тоот" нэрт номын төгсгөлийн үгийг ариутган шүүж бичсэн Мэргэн дайчин нэрт дуун хөрвүүлэгч байсныг мэдэж болно.
2. Эрдэнэ мэргэн Дайчин тайжийн орчуулсан "Цагаан лянхуа нэрт дээд номын их хелген судар" хэмээх Бээжин модон барын судар байдаг. Энэ номыг монгол хэлэнд 16 дугаар зууны сүүлээр орчуулсан гэдэг (2006с:166).
3. Данжуурын 224-р ботийн дотор байгаа Хутагт сайн явдлын ерөөлийн хаан хэмээх судрын төгсгөлд Төгс билэгт Мэргэн дайчин тайж хэмээгдэх хэлмэрч урьд орчуулсныг шүүн засаж орчуулав (1977:386) гэсэн мэдээнээс данжуурыг орчуулж хэвлэхээс өмнө буюу 1740-өөд оноос өмнө уг зохиолыг орчуулсан гэдэг нь мэдэгдэж байна.

Эдгээр мэдээнд үндэслэхүл, 16 дугаар зууны сүүл 17 дугаар зууны эхэн хагаст Мэргэн дайчин тайж хэмээх дуун хөрвүүлэгч, бичгийн их хүн байжээ. Магадгүй энэ хүн "цагаан лянхуан нэрт дээд номын их хөлгөн судар", "хутагт сайн явдлын ерөөлийн хаан"

⁹¹ Гүүш цорж (...-1618)-ийн дараах үеийн нэрт дуун хөрвүүлэгч Мэргэн дайчин тайж. Билигийн чанад хязгаараа хүрсэн зуун мянган тоот хөлгөн судрыг орчуулсан төгсгөлийн үгэнд "...тэл хэлт Дорждаг нэрт дэлгэр банди хийгээд төгс эрдэмт мэргэн дайчин тайж хоёул нь дахиж аялгуусыг найралтайяа тохиолдуулж бүрүүн..." хэмээн бичжээ.

зэргийг орчуулсан байж болохоор байна. Лигдэн хааны үед Ганжуурыг орчуулахад оролцсон нь тодорхой байх бөгөөд Алтан хааны жич хүү Чойжамц ч мөн оролцсон байх тул энэ хоёр дуун хөрвүүлэгчийн амьдрал, ажил үйлс нэгэн цаг үед өрнөж байсан нь эрхгүй сонирхол татна. Түүнчлэн зарим судлаачид Б эхийг 17 дугаар зууны үед хамаатна хэмээх таамаглал дэвшүүлсэн билээ (2004:183).

Иймээс Чойжамцын орчуулсан “Субашид”-ын тайлбарын дуртгагчийг цаашид түүх сурвалжаас илүү нарийн тодруулах хэрэгтэй юм. Орчуулагч болон дуртгагч нэгэн үед амьдарч байсан нь гарцаагүй тул аль нэгийг үнэн зөв тодруулж чадваас нөгөөг тодруулахад ихэд дөхөм болох буй за.

12. Уг төвөд эхийн тухай асуудал:

Ямар төвөд эх ашиглаж орчуулсан бэ? гэдэг асуудал гарна.

1. Мардон Чойжалын тайлбартай харьцуулахад үлгэр ерөнхийдөө дүйж байна. 172 дугаар бадгийн бодисад сармагчны үлгэр Мардон Чойжалын тайлбарт дэлгэрэнгүй байхад орчуулгад нэлээд товч агуулгатай буй.

Арслан үнэгний үүргийг үүрсэн үлгэр төвөд тайлбарт дарааллын хувьд хойноо орсон.

Ер нь Мардон Чойжалын тайлбар Б эхтэй адил 50 бадаг шүлгийг үлгэрээр тайлсан юм. Гэтэл А эх бүх шүлгийг товч тайлбарлах маягаар орчуулсан.

Содном тойны тайлбарт бүх шүлэг багтсан, гэвч Мардон Чойжалын тайлбарлаагүй зарим бадагт дэлгэрэнгүй тайлбар үлгэртэй.

13. Бичлэгийн онцлог:

Чойжамцын орчуулан бичсэн энэхүү эхийн бичлэгийг ажиглавал хэд хэдэн онцлог харагдаж байна. Үүнд:

1. Хулсан үзгийн эхийн онцлогоор титэмгүй бичсэн.
2. Эр үгийн “Х” үсгийн толгойг жижиг бичсэн.
3. Эр үгийн дунд болон адагт дэвсгэрлэж орсон "Г" гийгүүлэгчийн өмнө хоёр дусал тавьсан. Жишээ нь: *baysi, jokiyaysan, čay, sakičsi, sarmayčin, qariyuluysan, aysan, alaysan, qamuγ* гэх мэт үгсийн дэвсгэр "Г" гийгүүлэгчийн өмнө дусал тавьсан байна.
4. Хойноо эгшигтэй, эр үгийн "г" гийгүүлэгчийн өмнө дусал тавиагүй.
5. Тийн ялгалын нөхцөлийн хатуу зөөлөн дэвсгэрээр төгссөн үгэнд залгах хэлбэрийг хольж бичсэн нь элбэг тохиолдож байна. Жишээ нь: *oi-tur [=oi-dur], kümün-tür [=kümün-dür], usun-tur [=usun-dur], darui-tur [=darui-dur], qayan-tur [=qayan-dur], quduγ-yi [=qutuγ-i], tegün-tür [=tegün-dür],*
6. Заахын тийн ялгалын тухайд эгшгээр төгссөн үгэнд –i хэлбэрийг дагуулсан, гийгүүлэгчээр төгссөн үгэнд –yi хэлбэрийг дагуулсан тохиолдол байна. Жишээ нь: *ayula-i, yuyulγ-a-i, nom-yi, šilüg-yi, sang-yi, baling-yi, qutuγ-yi*

7. Үг бүтээх дагаврыг салангид бичсэн тохиолдол элбэг байна. Жишээ нь: erdeni_tü [=erdenitü], bilig_ten [biligten], köl_tü [költü]
8. Салангид бичих нөхцөлийг нийлүүлж бичсэн нь элбэг байна. Жишээ нь: tegüneče [=tegün-eče], kümüni [=kümün-i], tegünü [=tegün-ü], duraba r[dur-a-bar], tendeče [tende-eče], šabınar [šabi-nar],
9. Аман дуудлагаар бичсэн үгс тохиолдож байна. Жишээ нь: quduу [qudduу], tegüni [=tegün-ü], noyон [=noyan], görösön [=görügesün], geji [=gejü], тоулоүчи [=тоулаүчи], уамауан [=имауан]
10. Авиа сэлгэсэн уламжлалт үгс ажиглагдаж байна. Жишээ нь: kiliglejü [=kilignejü], damlaju [damnajü]

Б эхэд үгийг мөр тасалж бичээгүй бөгөөд харин мөрийн дунд үгийг тасалж бичсэн нь ганц хоёрын төдий байна. Энэ нь сайтар төлөвлөж, хичээнгүйлэн хуулж бичсэнийг гэрчилнэ.

14. Орчуулгын эхийн тухай асуудал:

А эхийн тухайд зарим үгийг илэрхий гэсэн, хэсэг үг гээгээд энд тэнд нөхвөрлөн оруулсан, уртавтар нэг үгийг нэг мөрт хоёр гурав таслан бичсэн зэрэг байдлаас харахад хуулбар эх гэдэг нь тодорхой байна. Түүнчлэн хос шилбэний эхнийхийг богиноор бичсэн, зарим үгийн хэлбэр нутаг орны аялгууны онцлогийг илэрхийлсэн, өөрөөр хэлбэл өмнөд монгол аялгууны онцлогийг тусгасан гэж үзэж болохуйц ажээ.

Б эх ч мөн хуулбар бөгөөд аман дуудлагаар бичсэн үгс хэд хэд тохиолдож буй нь арай хожуу буюу орчин цагийн монгол хэл төлөвшиж эхэлсэн үед хамаарах бололтой.

Дүгнэлт

Нэг орчуулгын хоёр эхийн хувьд “А” эх түрүү үеийнх бөгөөд “Б” эх арай хожуугийнх бололтой. Чингэхдээ зөвхөн тайлбартай шүлгийг түүвэрлэн хуулжээ.

Ашигласан төвөд эхийн тухайд Мардон Чойжалын тайлбараас орчуулсан гэж үзүүштэй. Гэхдээ давхар өөр нэг төвөд тайлбар үзсэн болов уу. Магадгүй “Цэцгийн эрих” хэмээх тайлбарыг үзсэн ч байж болох юм. Цаашид нягтлах хэрэгтэй. Орчуулагч төвөд эхийг нэмэн дэлгэрүүлэх, товчлон хураангуйлах зэргээр засан найруулсан шинжтэй.

Орчуулагч нь Алтан хааны жич хүү Чойжамц, дуртгагч нь Ганжуурыг орчуулахад оролцсон Мэргэн Дайчин тайж байх магадлалтай байна.

Хэл найруулга, үгсийн сангийн бүрэлдэхүүн, бичлэгийн хэв хэлбэрийг цаашид нарийвчлан судлах нь зүйн хэрэг юм. Энэхүү орчуулга бол хэл, уран зохиол, аман зохиол, түүх, шашин соёл, орчуулга судлал зэрэг олон салбар чиглэлийн судалгааны үнэт хэрэглэгдэхүүн болно.

Ном зүй

Монгол хэлээр:

Гомбованжил. (2006). *Алтан эрих*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн Д.Бүрнээ. Улаанбаатар.

Дамдинсүрэн Ц., Цэнд Ц. (ред). (1977). *Монголын уран зохиолын тойм II*. УБ.
Заяабаатар Д, Бадамдорж Д. (2004). “Эрдэнийн сан Субашид”-ын тайлбарын нэгэн орчуулга. *Acta Mongolica*. Vol 3(215). МУИС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Улаанбаатар.

Merged yarqu-yin oron. (1988). *Ündüsüiten-ü keblel-ün qoriy-a*.

Сажа бандида Гунгаажалцаны зохиол. *Эрдэнийн сан Субашид*. (1990) Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулга ба тайлбар. Ц. Дамдинсүрэн, Ж.Дүгэржав. УБ.

Хүрэлбаатар, Л. (1995b). *Монгол орчуулгын товчоон*. УБ.

Цанжид А., Чоймаа Ш. (хөр). (2006a). *Алтан хүрдэн мянган хигээст*. УБ.

Цэрэнсодном Д. (2017). *Монгол ганжуур, данжуурын төгсгөлийн шүлэг*. УБ.

Бусад хэлээр:

Legs par bshad pa rin po'i gter gyi 'grel pa bzhugs so. 46 хуудас. Хувийн цуглуулгад буй.

Sa skya'i legs bshad kyi rtsa 'grel. (199b). *Mtsho sngon mi rigs dpe skrun khang*. Zi ling.

W.Heissig. (1961). *Mongolische Handschriften, Blockdrucke. Lanokarten, Wiesbaden*.